

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ КОНТЕКСТ

біла церква
2022

**БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

***Концептуальні засади
механізму захисту прав
людини: український та
міжнародний контекст***

БІЛА ЦЕРКВА 2022

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Білоцерківського національного аграрного університету (протокол №4 від 31.05.2022 р.)

Рецензенти:

Чистоклетов Леонтій Григорович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного та інформаційного права Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка».

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Концептуальні засади механізму захисту прав людини: український та міжнародний контекст: колективна монографія / Кол. авторів. Біла Церква: Білоцерківський національний аграрний університет, 2022. 430 с.

У колективній монографії проаналізовано внесок міжнародно-правової системи захисту прав людини у розвиток нормативно-правового регулювання захисту прав людини в Україні в контексті розвитку міжнародного права, відповідності українського законодавства міжнародно-правовим нормам у сфері прав людини, а також практики застосування цих норм міжнародними та національними контрольними і правозахисними органами. Розглядається участь України у всесвітніх та регіональних міжнародних правозахисних структурах та органах.

Монографія зацікавить юристів-міжнародників, викладачів, студентів та аспірантів юридичних факультетів вищих навчальних закладів, а також практиків, усіх, хто цікавиться проблемами сучасного міжнародного права.

The collective monograph analyzes the contribution of the international legal system of human rights protection to the development of legal regulation of human rights protection in Ukraine in the context of international law, compliance of Ukrainian legislation with international human rights law, and the practice of international and national law. control and human rights bodies. Ukraine's participation in global and regional international human rights structures and bodies is considered.

The monograph will be of interest to international lawyers, teachers, students and graduate students of law faculties of higher education institutions, as well as practitioners, all who are interested in the problems of modern international law.

© Колектив авторів, 2022

© Білоцерківський національний аграрний університет, 2022

Офіційний сайт: <http://www.btsau.edu.ua/>

ЗМІСТ

<i>Передмова (Нікітенко О.І.)</i>	5
<i>Правове регулювання права особи на свободу переміщення: міжнародний та національний досвід (Бровко Н.І.)</i>	7
<i>Генеza адміністративного судочинства в Україні (Нікітенко О.І.)</i>	44
<i>Правова природа економічних, соціальних та культурних прав: міжнародний аспект (Ковальчук І.В.)</i>	80
<i>Особливості захисту майнових та земельних прав суб'єктів господарювання у європейському суді з прав людини (Настіна О.І.)</i>	117
<i>Особливості неюрисдикційного захисту цивільних прав (Пахомова А.О.)</i>	164
<i>Право особи на безпеку: поняття, ознаки, обмеження (Макарчук В.В.)</i>	196
<i>Державна підтримка добровільного об'єднання територіальних громад в забезпеченні окремих прав в умовах сьогодення (Поляруш-Сафроненко С.О.)</i>	243
<i>Нормативно-правові гарантії забезпечення та захисту фундаментальних прав людини у європейському союзі (Мельник О.Г.)</i>	278
<i>Право на життя в системі прав людини та його співвідношення з іншими юридичними правами (Аргат Я.П.)</i>	315
<i>Проблеми впровадження механізму реалізації та захисту приватних прав (Єфремова І.І.)</i>	348
<i>Правове регулювання процедури захисту екологічних прав людини в контексті міжнародного та національного законодавства (Обіюх Н.М.)</i>	380
<i>Список використаних джерел та літератури</i>	405

АРГАТ Я.П.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

ПРАВО НА ЖИТТЯ В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЙОГО СПІВВІДНОШЕННЯ З ІНШИМИ ЮРИДИЧНИМИ ПРАВАМИ

Права людини є одними з найважливіших завоювань світової культури та цивілізації, оскільки вони втілюють у собі високі ідеали свободи і рівності, загальнолюдські моральні принципи, такі як справедливість, гуманність, милосердя.

Інститут прав людини пройшов тривалу і непросту історію. Сьогодні в правових державах людина та її права визнані найвищою цінністю, гарантовані державою і закріплені юридично. Серед них є абсолютна цінність, без якої будь-яке інше право перетворилося б на порожній звук. Це людське життя. Тобто, право на життя є базовою вищою цінністю і основою для виникнення і здійснення всіх інших прав людини.

Необхідність дослідження права на життя обумовлено тим, що це право органічно пов'язане з реалізацією інших основних прав та свобод людини, а його гарантії формують невід'ємний компонент єдиної системи забезпечення та захисту прав та свобод людини та громадянина на території держави.

Права і свободи людини виражають і визначають його положення в будь-якому державно-організаційному суспільстві. Зокрема особисті права людини та громадянина в демократичних державах є всеосяжною цінністю, їх базовою основою. Вони рівноцінні і не діляться на більш-менш значущі. Однак на людей, особливо на державні структури, їх формування накладає певні зобов'язання. У першу чергу, вони включають повагу до честі та гідності людини; дотримання його особистих прав, а саме: на життя, здоров'я, свободу, особисту

недоторканість; дотримання свобод: слова, думки, совісті, переконань тощо. Ці права покликані забезпечити свободу людини, яка є для нього необхідною умовою вибору та самовизначення.

Разом з тим, слід наголосити, що вивчення прав і свобод людини та громадянина необхідно здійснювати в системі, що обумовлено необхідністю адекватного розкриття їх єдності, внутрішнього змісту, взаємообумовленої ролі в суспільних процесах, значення в задоволенні життєвих потреб та інтересах кожного індивіда, а також задля визначення місця в досліджуваній сфері та виявлення особливостей співвідношення прав один з одним.

Система прав людини є досить складним та багатогранним явищем. В юридичній науці термін «система» використовується для характеристики політичної організації суспільства, органів державної влади, права тощо. Система означає, з одного боку, цілісну єдність певного явища, а з іншого – внутрішню структуру, диференціацію складових його частин, тобто їх відособленість відносно цілого. Системний розгляд складного суспільного явища надає можливість бачити та враховувати загальні риси всіх структурних підрозділів, що утворюють систему, а також їх особливості. У цьому виражається діалектика загального і особливого. Більшість правознавців вважають, що системний підхід дозволяє зосередити увагу на виявленні інтегративних якостей, які виникають у результаті з'єднання елементів у єдине ціле. Тобто, пізнання системи прав людини дозволить глибше розкрити зміст цих прав, встановити їх зв'язок один з одним та більш правильно проаналізувати їх роль та значення в житті суспільства в цілому та кожного його члена поодиноці. Г. Мальцев влучно зазначив, що система прав і обов'язків – це серцевина, центр правової сфери, саме в ній лежить ключ до вирішення основних юридичних проблем.

Вважаємо, що необхідно погодитись з Л. Воєводіним, який стверджує, що класифікація прав і свобод людини та громадянина, будучи складною правовою категорією, представляє собою не просту сукупність її елементів, а систему, так як їм притаманні всі якості останньої: єдність і внутрішня диференціація. Тобто, розкриття складових елементів системи прав людини є неможливим без

проведення класифікації прав, яка направлена на всебічну розробку питань здійснення конкретизації та підвищення ефективності виконання правогарантуючих функцій компетентними суб'єктами. Саме тому, вбачаємо за необхідність, розпочати розкриття досліджуваного питання місця права на життя в системі прав людини з проведення аналізу наявних класифікацій прав людини.

Питання класифікації прав людини на відповідні групи і види має теоретичне та практичне значення. Перше зумовлює друге і пов'язане з встановленням таких правових підстав, як форма, зміст і межі класифікаційного критерію. Практичне значення розкривається в рамках систематизації, розподілу нормативного матеріалу з урахуванням дійсної реалізації прав особистості.⁴²⁷

Визначаючи «права людини» як систему, необхідно аналізувати її елементи, зв'язки між ними та цілісність. Разом з тим, права людини – явище багатостороннє, досить важко створити їх єдину класифікацію. Тому, як і будь-яке інше складне поняття, права людини прийнято ділити та класифікувати за різними підставами. Такими підставами можуть бути ступінь спільності прав, носії прав (ті, для кого ці права призначені), сфери спрямованості, процедури захисту тощо. При цьому, сам термін «права людини» передбачає наявність загальних основоположних гуманістичних принципів, таких як свобода, справедливість, рівноправність, повага людської гідності, толерантність.

Система прав людини складається з великої кількості елементів, які взаємодіють та пересікаються між собою, іноді конфліктують всередині системи. Таким чином, віднесення певного права до якоїсь групи або категорії часто носить умовний характер. Одне і те ж право може одночасно належати до кількох категорій.

Права людини – дуже динамічна матерія, вона змінюється і розвивається разом із суспільством, тому теоретично не може існувати будь-якого вичерпного переліку прав і свобод. Адже необхідність у встановленні та визнанні нових прав чи свобод може виникнути внаслідок процесів, які відбуваються в суспільстві та в державі. Непрямим підтвердженням цього служить той факт, що підхід до

⁴²⁷ Кузьменко Я.П. Теоретико-правові засади права людини на життя : дис...канд.юр.наук :12.00.01/ Державний вищий навчальний заклад «Запоріжський національний університет».. Запоріжжя, 2015. 86 с.

розуміння існуючих, формально закріплених прав і свобод, багато разів змінювався за останні п'ятдесят років, як наслідок значно розширювався зміст окремих прав.

Отже, існують різні підходи до класифікації прав людини, де і право на життя посідає різні місця.

Підставою класифікації прав людини повинні стати об'єднувальні, ціннісні, інституційні, позитивно-нормативні моменти.

Для визначення адекватних підстав класифікації прав людини необхідно розглянути механізми їх ідентифікації.

Найбільш поширеним критерієм класифікації прав і свобод людини та громадянина є саме їх зміст, який залежить від виду благ, що лежать в їх основі, а також від виду життєвих потреб і законних інтересів особистості. У відповідності з даним підходом права і свободи традиційно діляться на особисті, політичні, соціально-економічні та культурні. У цій класифікації право на життя відносять до особистих прав.⁴²⁸

І. Бородін пропонує класифікувати права та свободи людини і громадянина, виходячи з характеру суспільних відносин, які вони відображають, і предмета правового регулювання наступним чином: громадянські права (у тому числі право на життя), політичні права, соціально-економічні, право на екологічну безпеку та культурні права.⁴²⁹

Не менш розповсюдженим є поділ прав і свобод людини та громадянина залежно від спрямованості потреб особи щодо сфери суспільних відносин. Так, розрізняють: фізичні права (у тому числі право на життя), особисті права, культурні права, економічні права та політичні. В такій класифікації життя розуміється як суто біологічний процес, а право на життя трактується як можливості для задоволення потреб фізичного існування.

Права людини також поділяють на індивідуальні та колективні. Поділ відбувається за колом суб'єктів – носіїв. Індивідуальне право – це право, що

⁴²⁸ Матузов Н. И., Малько А. М. Теория государства и права : курс лекций. Юристъ, 1997. 254 с.

⁴²⁹ Бородін І. Права та свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації. Право України., 2001. 33 с.

належить окремо взятому суб'єкту. Колективні права належать і реалізуються групою людей.

Якщо індивідуальні права є переважно природними, тобто належать кожному від народження (в тому числі, право людини на життя), то колективні права визначити як природні не можна за жодних обставин, оскільки вони формуються в процесі становлення інтересів конкретного колективу, спільноти. Колективні права – це не сума індивідуальних прав, які належать кожному учаснику колективу. Вони мають властивості, що визначаються цілями та інтересами колективу.

Деякі з колективних прав можуть реалізовуватися як групою, так і індивідом, що належить до цієї групи, а інші – тільки груповими діями.

Варто зазначити, що колективні права ніколи не повинні вступати в конфлікт з індивідуальними.

Також заслуговує на увагу ідея щодо диференціації прав людини на декілька груп і поколінь. З 1975 року (з моменту підписання Гельсінського акту) в міжнародній практиці набуває поширення концепція «трьох поколінь» прав людини, що розділяє всі права на три групи, за часом їх виникнення.

Першим поколінням прав людини визнаються традиційні ліберальні цінності, сформульовані в процесі здійснення буржуазних революцій XVIII століття, а потім конкретизовані та розширені в законодавстві та практиці демократичних держав. До них слід віднести особисті та політичні права та свободи (право на життя, свободу думки, свободу пересування, участь в управлінні справами суспільства та держави тощо). Ці права були негативними, тобто зобов'язували державу утримуватися від втручання в сферу особистої свободи і були направлені на створення умов для участі громадян у політичному житті країни.

Друге покоління створюють соціально-економічні права, які сформувалися в умовах капіталізму в процесі класової боротьби. Це право на працю, на соціальне забезпечення, на захист від безробіття та інші (тобто, переважно позитивні права, для реалізації яких необхідна активна діяльність держави).

Перші ідеї соціального реформування суспільства, покликаного скоротити «відстань» між багатими і бідними висувалися в кінці XIX на початку XX століть. Так, наприклад, у 1881 році Маніфестом кайзера в Німеччині була встановлена єдина система соціального забезпечення у сфері соціального страхування. У Веймарській Конституції 1919 року закріплювалося право на соціальне страхування на випадок старості, хвороби тощо. Конституція СРСР 1936 року також закріплювала право на працю, право на відпочинок, освіту, соціальне забезпечення.

Нарешті, третє покоління прав людини починає формуватись після другої світової війни і остаточно окреслюється як окрема група до 70-их років XX століття. За своєю структурою ці права колективні. Вони з'явилися внаслідок боротьби за національні суверенітети. Досить часто їх називають «правами солідарності». Колективність цих прав обумовлюється тим, що вони здійснюються не окремими особами, а колективами, соціальними спільнотами (наприклад, право на мир, на безпечне навколишнє природне середовище, право на комунікацію тощо).

Третє покоління прав людини не тільки стало каталізатором появи нових груп колективних прав, а й призвело до ідеї взаємозалежності індивідуальних і колективних прав. Ця ідея знайшла своє відображення у Міжнародних пактах про права людини.⁴³⁰

Право на життя як право першого покоління – це головне природне й особисте (громадянське) право кожної людини, яке гарантується й захищається як національними законами держав, так і міжнародним правом⁴³¹. Вже за самим своїм визначенням право на життя та інші особисті права трактуються як вроджені та є позадержавними. Досліджуване право не даровано владою, виникає незалежно від неї і без її згоди, і не може бути нею відібране без відповідних причин. Правова демократична держава зобов'язана визнати це

⁴³⁰ Общая теория прав человека / Карташкин И. А., Колесова Н. С., Ларин А. М., Ледах И. А. и др. М. : Норма, 1996. 22с.

⁴³¹ Конституційне право України : підручник / Тацій В. Я., Погорілко В. Ф., Тодика Ю. М. та ін. Укр. центр правничих студій, 1999. 22 с.

право, закріпити його в конституції і оберігати всіма наявними засобами. Право на життя людини є базою всіх прав і свобод у сфері особистої безпеки та приватного життя.

Основоположне місце права людини на життя щодо інших прав людини з позицій змісту права підкреслює Міжнародний комітет з прав людини. Під егідою права людини на життя тут розглядаються такі проблеми: дитяча смертність, зростаючі життєві потреби, зокрема, вжиття заходів по боротьбі з голодом та епідеміями, введення надзвичайного стану, війни, акції масової непокори, а також геноцид, термоядерна війна, зникнення людей, свавільні страти та смертна кара. Виходячи з цього Комітет зазначає, що право на життя часто тлумачили дуже вузько. Термін «невід’ємне право на життя» не можна правильно розуміти у вузькому значенні, а захист цього права вимагає від держав вжиття активних заходів.⁴³²

Звертаємо увагу, що існують розбіжності у розумінні місця права на життя у системі прав людини. Так, одна група дослідників піддає критиці концепцію ієрархії прав людини, вважаючи, що всі права людини є рівноцінними для її існування⁴³³. Інша група дослідників відводить певним правам людини пріоритетну роль. Зокрема П. Рабінович наголошує на тому, що послідовність викладу прав людини не повинна бути довільною та випадковою, вона має так чи інакше зважати на певну нерівнозначність прав людини і відображати її. В цьому контексті видається цілком виваженим використання для характеристики права на життя терміну «фундаментальне право», оскільки без права на життя всі інші права втрачають будь-який сенс та значення.⁴³⁴ Практичним підтвердженням фундаментальності та пріоритетності досліджуваного права є той факт, що, навіть у випадку визнання судом людини померлою, фактично жива людина не втрачає права на життя та за допомогою відповідної правової процедури може відновити і решту своїх прав.

⁴³² Ramcharan B. G. The Right to Life in International Law Dordrecht (Boston) Lancaster : Martinus Nijhoff Publishers, 1985. 5 с.

⁴³³ Матузов Н. И., Малько А.В. Теория государства и права : курс лекций, Юрист, 1997. 25 с.

⁴³⁴ Малишев О. В. Право людини на життя: конституційно-правовий аспект. Економіка, фінанси, право. 2005. с. 30

Разом з тим, фундаментальний характер права людини на життя широко визнається як міжнародними судами з прав людини, так і багатьма теоретиками в зазначеній сфері. Більше того, визначення цього права як невід'ємного в Міжнародній конвенції про громадянські та політичні права показує також, що воно є частиною міжнародного права.

Система прав і свобод людини та громадянина являє собою органічну єдність. При цьому одні права розкривають зміст інших, гарантують їх. Так, наприклад, право на життя не можна розглядати у відриві від права на охорону здоров'я та надання медичної допомоги.

У радянській юридичній літературі набула поширення думка про те, що конкретні права (права в рамках правовідносин) поділяються на абсолютні та відносні.⁴³⁵ Перші з них є вічними та незмінними наддержавними правами. Їх зміст не залежить від волі законодавця. До таких класичних прав відносили свободу совісті, особисті свободи, недоторканність житла, приватну власність. Другу категорію становили всі інші права, які стосувалися відносин держави та особистості, суспільства та особистості, громадян між собою.

У XIX столітті Н. Коркунов зазначав, що абсолютні права – це природжені права, які не залежать від держави, існують поза нею, безумовні та незмінні, а тому недоторканні для влади. В юридичних словниках абсолютні права розглядаються виходячи з позитивістського праворозуміння. Абсолютні права – це такі суб'єктивні права, носіям яких протистоїть невизначене коло зобов'язаних осіб. У даному випадку під обов'язком необхідно розуміти утримання від здійснення дій, які порушують абсолютні права. Враховуючи те, що порушником абсолютних прав може бути будь-яка особа, закон захищає абсолютні права проти всіх і кожного, тобто проти невизначеного кола осіб. Зазначену позицію підтримує М. Матузов, який вважає, що основному природному праву кореспондує обов'язок будь-кого, хто приходить до зіткнення з приводу користування відповідним благом та носієм даного права. Обмеження або тимчасове призупинення цих прав не допускається в демократичній правовій

⁴³⁵ Алексеев С. С. Теория права: науч. пос. Изд-во БЕК, 1995. 149 с.

державі. На думку Д. Бахраха, абсолютні права здійснюються діями тих, кому належать, а всі інші суб'єкти прав зобов'язані не перешкоджати або навіть сприяти цьому.⁴³⁶

Всі інші основні права людини називаються відносними, це права, носіям яких протистоять певні зобов'язані особи (особа). Зазначені права реалізуються шляхом правозастосування. При цьому для здійснення такого права необхідно правозастосовний акт, що конкретизує, визнає або надає це право. Суб'єкт влади в даному випадку жорстко пов'язаний із законом і фактичними обставинами або володіє певною свободою передбачення майбутніх дій. Відносні права можуть бути обмежені або припинені на певний строк у разі введення режимів надзвичайного або воєнного стану та в інших випадках, визначених законом.

Також необхідно відзначити, що не всі вчені-теоретики у своїх поглядах відносять право на життя до категорії абсолютних прав людини.

Умовно всі дослідження в зазначеній сфері можна розділити на три групи:

- 1) в яких обґрунтовується думка, що право на життя є абсолютним правом, яке не підлягає жодним обмеженням;
- 2) в яких стверджується, що право на життя є природним, невідчужуваним правом, крім спеціально визначених у законодавстві випадків;
- 3) в яких зазначається, що право на життя є відчужуваним правом.

Так, у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права визначено, що право на життя є невід'ємним правом кожної людини, яке охороняється законом. Ніхто не може бути самовільно позбавлений життя (пункт 1 статті 6).⁴³⁷

В свою чергу, пункт 1 статті 2 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод також містить гарантії щодо охорони законом права кожної людини на життя.

Таким чином, вищезазначені документи не допускають відступів від права на життя, закріплюючи його як абсолютне. Зокрема, на це вказує положення Пакту про недопущення будь-яких відступів держав від дотримання цього права

⁴³⁶ Бахрах Д. Н. Индивид, субъекты административного права. Государство и право. 1994. 18 с.

⁴³⁷ Международное право в документах : учеб. пособие Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков и др. ИНФРА-М, 1997. 103с.

під час надзвичайного стану, при якому життя нації перебуває під загрозою (пункт 2 статті 4). На думку В. Карташкіна, у зазначеній правовій нормі закладено та підтверджено принцип міжнародного права, а саме: певні фундаментальні права і свободи повинні дотримуватися в будь-якій ситуації, включаючи періоди збройних конфліктів.⁴³⁸

Але абсолютне право на життя в Пакті про громадянські та політичні права має одне обмеження (можливість застосування державою покарання у вигляді смертної кари). Як вважають деякі вчені, дане обмеження є винятковим і не впливає в цілому на характеристику цього права як абсолютного.⁴³⁹

Як вже відмічалось, Пакт про громадянські та політичні права також містить положення про застосування покарання у вигляді смертної кари. Але в цьому документі вперше на міжнародно-правовому рівні межі її застосування істотно звужені. Згідно зі статтею 6 Пакт про громадянські та політичні права в країнах, які не скасували смертної кари, смертні вироки можуть виноситися тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину. Це покарання може бути здійснене тільки на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом. Кожен, хто засуджений до смертної кари, має право просити про помилування чи про пом'якшення вироку. Смертний вирок не виноситься за злочини, вчинені особами молодшими вісімнадцяти років, і не приводиться у виконання щодо вагітних жінок.⁴⁴⁰

Таким чином, аналіз норм цього документа свідчить про те, що право на життя не таке безумовне і абсолютне, як видається на перший погляд. Такі категорії абсолютності як незалежність, безвідносність, самостійність, необмеженість ні за яких обставин не застосовні до характеристики права на життя в розрізі норм розглянутих міжнародних документів.

Р. Стефанчук пропонує визнати на законодавчому рівні те, що серед усієї низки існуючих рівновеликих немайнових благ саме життя людини є тією

⁴³⁸ Общая теория прав человека Карташкин И. А., Колесова Н. С., Ларин А. М., Ледях И. А. и др. Норма, 1996. 450 с.

⁴³⁹ Бахин С. В. О классификации прав человека, провозглашенных в международных соглашениях. Правоведение. 1991. 45 с.

⁴⁴⁰ Международное право в документах : учеб. пособие Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков и др. ИНФРА-М, 1997. 105 с.

основоположною складовою, яка стоїть на вершині усіх суспільних пріоритетів.⁴⁴¹

На думку В. Скомороха, право на життя на відміну від інших прав є визначальною передумовою, основою людської гідності.⁴⁴² Існує також думка, що усі інші права людини слід розглядати як такі, що конкретизують право на життя у всій його різноманітності. Як зазначає Н. Карпачова, з правом кожної людини на життя тісно пов'язане не тільки право на фізичне існування, а й на створення для неї гідних умов існування.⁴⁴³

Право на життя можна назвати сумарним правом, яке містить в собі всі можливості, які визначені законодавцем і виражені в якості прав у формальних джерелах права, а також ті, якими особа володіє і може користуватися фактично в межах правового режиму «дозволено все, що прямо не заборонено».

Правове регулювання життя, звичайно, включає в себе визнання частини можливостей людини в якості суб'єктивних прав. У свою чергу суб'єктивне юридичне право – явище, тісно пов'язане з об'єктивним правом, обумовлене ним, виникає на його основі, але тим не менш якісно від нього відрізняється. До його структури можна віднести право на позитивні дії (право на власні фактичні дії, спрямовані на використання корисних властивостей об'єкта права; право на юридичні дії, спрямовані на прийняття юридичних рішень), право вимоги та право на захист.

На думку Л. Глухарьової, суб'єктивні права – це спеціальна категорія, що виражає формально закріплені повноваження фізичних і юридичних осіб, які пройшли належну правотворчу процедуру, гарантовані державою, а тому відкривають не потенційні, а реальні (гарантовані) можливості діяти певним чином і досягати бажаних цілей і благ.⁴⁴⁴ Суб'єктивні права – це міра дозволеної поведінки особи, закріплена в юридичних нормах. На підтвердження

⁴⁴¹ Стефанчук Р. Право на життя як особисте немайнове право фізичної особи. Право України. 2003. 115 с.

⁴⁴² Скомороха В. Конституційне правосуддя і права людини на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування та їх забезпечення державою. Юридичний вісник України., 2002. Вип. 17. 30 с.

⁴⁴³ Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, 2000. 93 с.

⁴⁴⁴ Дильтей В. Категории жизни. Вопросы философии, 1995. Вип.10. 51 с.

зазначеного Р. Халфіна стверджує, що суб'єктивне право визначає встановлену законом міру можливої поведінки, забезпечену обов'язком інших осіб. Отже, суб'єктивні права включають усі нормативно закріплені права людини та громадянина, конституційні та галузеві тощо.

Суб'єктивне право має індивідуально визначений характер, оскільки в законодавстві закріплено (сформульовано) правовий дозвіл. Воно має в розпорядженні систему правомочностей: право на власні дії, право на чужі дії, право вимагати захисту.

Отже, юридично закріплені права людини мають всі властивості суб'єктивних прав. Права людини є частиною, причому найбільш важливою, великої сукупності суб'єктивних прав і виділяються поміж один одного за трьома критеріями.

Завдяки першому – формальному критерію, який перераховує права в міжнародних документах і національних конституційних законах, ми маємо уявлення про умовний загальний каталог прав людини. Другий (змістовний) – дозволяє виокремити серед суб'єктивних прав ті, які безпосередньо стоять на варті першооснов людського існування (саме тих першооснов, зниження або подолання порогу яких, тягне за собою біологічне, соціальне чи духовне знищення людської особистості). Третій критерій вказує на вид тих правовідносин, в рамках яких існують права людини в якості суб'єктивних прав. Ці правовідносини вертикальні, в них їх учасники об'єктивно не рівні у своєму статусі (наприклад, чиновник – громадянин, роботодавець – найманий працівник, учитель – учень тощо). Відмінності в правовому положенні сторін, наявність владних повноважень у однієї з них роблять іншу сторону (за визначенням) більш слабкою і тим самим спонукають першу до свавілля і зловживання. Права людини направлені на зміцнення позиції слабкої сторони, створення протизваг та запобігання негативній активності владного суб'єкта.⁴⁴⁵

У теоретичній правовій літературі розрізняють три категорії суб'єктивних прав людини та громадянина.

⁴⁴⁵ Глухарева Л. И. Понятие прав человека: теоретико-правовое и социогуманитарное определение . Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы., 2004. Вип. 4 (58) 20 с.

Відповідно до класифікації Б. Ебзеєва, перша група суб'єктивних прав характеризується тим, що держава визнає за особистістю певну сферу відносин, яка не може бути об'єктом домагань самої держави. Більш того, держава повинна захищати дану сферу суб'єктивних прав і свобод громадян від незаконних дій і рішень органів публічної влади та їх посадових осіб. До цієї групи суб'єктивних прав відносять права на: життя, недоторканність житла, таємницю листування, свободу пересування, свободу думки тощо.⁴⁴⁶

Друга група суб'єктивних прав включає в себе право на участь в управлінні державою і суспільством (наприклад, право обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, брати участь у референдумі тощо).

Третя група суб'єктивних прав надає індивіду можливість вимагати від публічної влади, держави та її органів позитивної діяльності щодо забезпечення визнаних за особистістю прав і свобод (наприклад, право на працю, освіту тощо).

Крім того, суб'єктивні права також можна поділити на такі види:

1) загальні права громадян, тобто невід'ємні права особи, основні конституційні права громадян (у тому числі право на життя);

2) абсолютні суб'єктивні права, які виникають в силу певних юридичних фактів, але реалізуються за відсутності перешкод поза правовідносинами (наприклад, власник речі може володіти, користуватися та розпоряджатися нею в рамках закону самостійно, не вдаючись до допомоги інших осіб, не вимагаючи від них вчинення будь-яких дій);

3) відносні суб'єктивні права, які виникають та реалізуються лише в конкретних правовідносинах; це права (правомочності або право вимоги) суб'єктів, які виступають учасниками відповідних правовідносин, яким відповідають юридичні обов'язки інших суб'єктів, що представляють протилежну сторону правовідносин (трудовий договір, цивільно-правовий договір тощо).

⁴⁴⁶ Матузов Н. И., Малько А.В. Теория государства и права : курс лекций. Юристъ, 1997. 195-196с.

Основним призначенням суб'єктивного права є формальне проголошення та державна гарантія можливості людини задовольнити свою потребу (інтерес), встановленим у законі способом. Безумовно, не будь-яка потреба може бути покладена в основу суб'єктивного права і не кожен спосіб її задоволення може бути визнаний легальним.

Під потребою розуміють встановлену необхідність людини усувати відхилення від параметрів життєдіяльності, оптимальних для нього як біологічної істоти, індивіда та особистості.⁴⁴⁷

Потреба обумовлює спрямованість організму, індивіда, особистості до створення та реалізації умов існування та розвитку. З певною часткою умовності потреби можна розділити на біологічно необхідні для людини, соціальні (властиві людині як члену суспільства) і духовні (потреби у творчості тощо).

Відомий психолог А. Маслоу розробив класифікацію потреб, представивши їх у вигляді ієрархічної піраміди, де її основу складають фізіологічні потреби, а вершину – потреба в самоактуалізації. Зазначена класифікація включає в себе:

- фізіологічні потреби (сон, голод, спрага);
- потреби в безпеці та захисті (наявність добре оплачуваної роботи, впевненість у завтрашньому дні, захищеність від протиправних дій);
- потреби в приналежності до соціальних груп;
- потреби в повазі (визнання заслуг і успіхів);
- пізнавальні потреби (прагнення отримати знання та навички);
- естетичні потреби (необхідність задоволення почуття прекрасного);
- потреба в самоактуалізації (особисте самовдосконалення).

Задоволення деяких із зазначених потреб неможливе без їх формально-юридичного визнання та визначення правового механізму реалізації.

Логічно, що кожній потребі має відповідати певне суб'єктивне право (суб'єктивні права). Зокрема, фізіологічній потребі – право на життя, право на здоров'я, право на відпочинок тощо; потребі в безпеці та захисті – право на

⁴⁴⁷ Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология. Краткий энциклопедический словарь .Юрид. лит., 1997. 152 с.

недоторканність житла, приватного життя, особисту і сімейну таємницю, право на соціальне забезпечення, право на судовий захист тощо; пізнавальній потребі – право на освіту, право на наукову діяльність, право на пошук і отримання інформації тощо; потребі в самоактуалізації – право на участь в управлінні справами держави тощо.

У загальнотеоретичному вигляді основне призначення суб'єктивного права зумовлене усвідомленою потребою (інтересом) індивіда і бажанням щодо задоволення цієї потреби за допомогою здійснення конкретного права, способом, встановленим у законі.

Однак надання індивіду юридичних гарантій для задоволення його потреб – це тільки один з аспектів проблеми призначення суб'єктивного права. Інший аспект полягає в розумному обмеженні егоїзму уповноваженого суб'єкта, у встановленні точно вивіреного балансу між потребами окремих індивідів, між конкуруючими інтересами особи, суспільства та держави.

У цьому плані призначення суб'єктивного права полягає у наданні уповноваженому суб'єкту можливості задовольнити свої потреби таким способом, щоб при цьому не порушувалися права і свободи громадян. Завдання законодавця полягає в тому, щоб закріпити людські потреби у чітко визначених юридичних рамках. Саме у цьому і полягає нерозривний зв'язок між призначенням суб'єктивного права та змістом права об'єктивного.

Призначення конкретних суб'єктивних прав і свобод зумовлюється загальними принципами права, принципами тієї галузі права, в рамках якої вони були надані, метою і сенсом самого суб'єктивного права, а також тими обов'язками, які були покладені на уповноваженого суб'єкта.

Враховуючи вищевикладене, можна суб'єктивне право визначити як:

- можливість користування певним соціальним благом (право задовольняти свої інтереси та потреби) у межах, встановлених законом;
- можливість діяти (право на власну поведінку правоздатної особи);
- можливість вимагати (право на гідну поведінку з боку інших осіб);

– можливість захисту (право звертатися до компетентних органів держави і приводити в дію механізм примусу, якщо право порушене).

Проте, право на життя можна визначити і як право об'єктивне. Зазначене впливає з наступних положень:

– по-перше, життя людини є абсолютною цінністю. Його виникнення, здійснення і припинення відбувається згідно з законами природи. Зважаючи на викладене, можемо стверджувати про природність і невідчужуваність права на життя;

– по-друге, природа і природні закони не можуть і не повинні бути підвладними юридичним законам. Юридична норма не здатна створювати живі істоти. Людина з моменту народження розпочинає реалізацію наданих йому природою прав незалежно від закріплених юридичних норм;

– по-третє, право має свій предмет регулювання – суспільні відносини, які виникають між людьми та їх групами. Саме при цьому соціальні зв'язки набувають характеру юридичних обов'язків і суб'єктивних прав. Суб'єктивне право є юридичною формою соціального зв'язку, адресованого до іншої сторони, серцевиною реалізації якого є можливість його власника на свій розсуд скористатися або ж не скористатися ним.

Слід зазначити, що сама людина не може вирішувати питання щодо її народження, адже поява на світ лежить поза волею новонародженого. При цьому, процес зародження людини і її появи на світ носить безповоротний характер, який самостійно призупинитися не може.

Разом з тим, право на життя набуває свою цінність тільки в державі. Тобто, тільки закріплення права на життя в чинному законодавстві призводить до його реального забезпечення (додає йому більшої значущості й вагомості, а також гарантує необхідний правовий захист з боку держави, окремих держав та в цілому всієї міжнародної спільноти).

Зважаючи на загальні положення Європейської хартії з прав людини можна констатувати, що в сучасному суспільстві право на життя існує і має

реалізовуватися в нерозривному зв'язку зі складною системою так званих суміжних прав, а саме, таких як:

- право на захист від тортур, расової дискримінації, принизливого, нелюдського, жорстокого поводження або покарання;
- право на захист від свавілля влади;
- право на повагу до приватного і сімейного життя;
- право на здоров'я, що розглядається в широкому розумінні, тобто ширше ніж просто охорона здоров'я або медичні послуги (право кожного на найвищий досяжний рівень фізичного і душевного здоров'я).

Право на життя в системі прав і свобод людини і громадянина в нашій державі є безпосередньо діючим. Це положення закріплене в Конституції України поряд із нормами щодо вищої юридичної сили, прямої дії та застосування на всій території України. Важливою особливістю права на життя є те, що воно реалізуються в певних відносинах між конкретною людиною та іншими людьми, суспільством і державою з приводу забезпечення життєво важливих умов існування її громадян. Конституція України визначає, що всі рівні перед законом і судом, держава гарантує рівність прав і свобод людини та громадянина незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового і посадового становища, місця проживання, ставлення до релігії, переконань тощо. Забороняються будь-які форми обмеження прав громадян за ознаками соціальної, расової, національної, мовної чи релігійної приналежності. Ці положення Конституції України чіткі та повні, більш ніж ґрунтовні, але практичний досвід показує, що держава і суспільство покликані постійно стверджувати і підтверджувати принцип рівноправності у володінні правами і свободами, особливо таким правом, як право на життя.

Підсумовуючи вище викладене, необхідно ще раз зауважити, що у системі прав людини праву на життя відводиться особливе місце. Воно є першоосновою, адже без його реалізації неможливе здійснення всіх інших прав. Крім того, право на життя як фундамент правового статусу людини має розглядатися як соціальна цінність, що об'єднує весь комплекс прав людини.

Вищими соціальними цінностями в Україні визнано людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку (стаття 3 Конституції України). Тому, для цивілізованого суспільства, яким є українське, очевидна значимість гарантування саме права людини на життя. З метою всебічного та об'єктивного вивчення правової природи та суті досліджуваного права надзвичайно важливо визначити його ознаки.

Перш за все, необхідно з'ясувати ті загальні ознаки прав людини, які виділяють вітчизняні та зарубіжні теоретики. Зокрема, узагальнивши погляди О. Скакун, П. Рабіновича і М. Хавронюка, слід вказати на наступні ознаки прав: це можливості задовольняти власні потреби для нормального існування та розвитку шляхом вчинення певних дій або утримання від них; їх зміст та обсяг залежать від рівня розвитку суспільства; обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження; не обмежені територією держави і не залежать від національної належності людини; мають бути рівними, однаковими для усіх людей; вони не повинні відчужуватися, відбиратися, ліквідовуватися, не можуть бути подаровані будь-ким; закріплені в законодавчих актах на державному та міжнародному рівнях.

Подібними є підходи російських теоретиків в аспекті виділення ознак прав людини. Зокрема, В. Кулапов і А. Малько вважають, що права людини виникають і розвиваються на основі природної та соціальної сутності людини; є об'єктивними і не залежать від державного визнання; належать особі від народження; мають невідчужуваний характер; є безпосередньо діючими; визнаються найвищою соціальною цінністю; є необхідною частиною права, певною формою виразу його головного змісту; є принципами та нормами взаємовідносин між людьми і державою, що забезпечують особі можливість діяти за своїм розсудом або отримувати певні блага; їх визнання, додержання і захист є обов'язком держави ⁴⁴⁸.

О. Горова, розглядаючи громадянські права людини, зазначала, що вони принципово відрізняються від інших прав. По-перше, вони характеризуються

⁴⁴⁸ Кулапов В. Л., Малько А.В. Теория государства и права : учебник. Норма, 2008. 154 с.

тим, що: належать кожній людині виходячи з її людської природи (немає необхідності, наприклад, їх купувати чи отримувати від когось); у визначених законом межах вони є невід'ємними; всі їх застосовують однаковою мірою. По-друге, основні обов'язки щодо їх забезпечення мають використовуватися державними органами та установами, а не безпосередньо громадянами.⁴⁴⁹

Разом з тим, Є. Козлова, характеризуючи конституційні права громадян через властивості, називає такі їх ознаки: вони є ядром правового статусу; закріплюються за кожною людиною і громадянином; мають загальний характер; не набуваються та не відчужуються по волі громадянина; для них передбачений особливий механізм реалізації та особлива юридична форма закріплення.

Н. Вітрук виділяв наступні юридичні ознаки основних прав людини: високий ступінь узагальненості (абстрактності) і відносну стабільність.⁴⁵⁰ У свою чергу А. Іванов виокремлював чотири основні юридичні ознаки: загальність, рівність, єдність, гарантованість і, крім того, три юридичні особливості:

- 1) широкий соціальний зміст;
- 2) незмінюваність;
- 3) невідчужуваність

І. Упоров вважав, що основні права відрізняються від інших суб'єктивних прав такими їх сутнісними ознаками: виникають з моменту народження; невідчужувані (невід'ємні); виражають найбільш істотні можливості розвитку людини; мають безпосередній та об'єктивний характер реалізації.

Враховуючи вищевикладене, можна виокремити наступні ознаки основних прав людини, визначивши останні як:

1. можливості (свободи) людини діяти певним чином або утримуватися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не в змозі нормально існувати і розвиватися;

⁴⁴⁹ Горова О. Б. Конституційні гарантії захисту людини у сфері правоохоронної діяльності. Матеріали наук.-практ. конф., 24–25 вересня 1999 р. Дніпропетровськ : Дніпропетровський юрид. ін-т МВС Укр., 1999. 67 с.

⁴⁵⁰ Вітрук Н. В. Юридическая природа конституционных прав и свобод граждан. Конституционный статус личности в СССР / редкол.: Н. В. Вітрук, В. А. Масленников, Б. Н. Топорнин. Юрид. лит., 1980.

2. можливості, які обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження і не потребують дозволу з боку кого б то не було, у тому числі держави. Вони не можуть бути забрані державою, оскільки нею не дані;

3. можливості, які не обмежені територією держави (позатериторіальні) і не залежать від національної приналежності людини (наднаціональні): вони належать особі вже в силу того, що вона – людина. Вони покликані формувати і підтримувати в людині почуття власної гідності, її індивідуальність;

4. можливості, які залежні (у плані здійснення) від стану суспільства – рівня його економічного, політико-соціального, духовно-культурного розвитку. Зрозуміло, рівень розвитку суспільства не залишається незмінним, як і потреби самої людини;

5. можливості, які мають правовий характер, оскільки містяться в законодавчих актах, які створені в межах держави і на міжнародному рівні. Визнання, дотримання, охорона і захист державами (у результаті угод) основних прав людини, закріплених на міжнародному рівні, – показник того, що вони не тільки стали об'єктом міжнародного регулювання, але й міжнародними стандартами.

Проте, слід погодитися із поглядами О. Пунди, який вважає, що основні права людини за своєю природою та конституційним закріпленням мають публічно правовий характер і спрямовані на забезпечення інтересів «всіх і кожного», тобто інтересів соціуму (суспільства в цілому). При цьому процес забезпечення інтересів окремих осіб відбувається через систему особистих немайнових прав, під якими вчений розуміє основні права людини, що реалізуються у сфері приватного життя окремої особи завдяки створеному у цивільному та сімейному законодавстві приватноправовому режиму.⁴⁵¹

Зважаючи на те, що до особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, поряд з іншими правами відноситься право

⁴⁵¹ Пунда О. О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини : монографія .Хмельницький – Київ : Вид-во Сергія Пантюка, 2005.436 с.

людини на життя, вважаємо за доцільне коротко охарактеризувати загальні ознаки особистих немайнових прав.

На нашу думку, суттєвими ознаками досліджуваних прав є особистісність та немайновість. Немайновість полягає в тому, що дані права позбавлені економічного змісту, тобто не можуть бути оцінені точно в будь-якому матеріальному еквіваленті. Разом з тим, це не означає відсутності будь-якого зв'язку з майновою сферою (наприклад, при порушенні особистих немайнових прав особа змушена нести як душевні, так і матеріальні втрати, що має вплив на її майбутній майновий стан).

Для особистих немайнових прав також характерним є те, що шкода, заподіяна їх порушенням, не піддається точній грошовій оцінці, у зв'язку з цим при порушенні зазначених прав, як правило, не можуть пред'являтися вимоги про відшкодування матеріальної шкоди. Традиційним винятком є право на недоторканність життя і здоров'я, оскільки фізичне благополуччя людини є запорукою його фінансового добробуту, відповідно порушення зазначених прав призведе до збитків, які визначаються згідно з правилами, встановленими законодавством.

Особистісність досліджуваних прав полягає в тому, що вони належать особі, як безпосередньому носієві певних благ і не можуть бути відділені від неї, внаслідок чого не підлягають відчуженню. Зокрема, Л. Красавчикова, на підтвердження цієї думки, зауважує, що зазначена ознака полягає в тому, що саме існування цих прав неможливе поза зв'язком з певною особою. Суворо особистісний характер немайнових прав швидше виявляється в неможливості здійснення їх іншими особами, окрім правовласника. Важко уявити, щоб хто-небудь інший зумів здійснити право на життя, здоров'я тощо (при цьому не потрібно плутати з правом на захист, яке може здійснюватися й іншими особами). Разом з тим, у цієї ознаки є винятки, наприклад, немайнові права дітей здійснюються їх законними представниками.

Ще однією індивідуалізуючою ознакою особистих немайнових прав є неможливість їх повного відновлення в разі порушення.

М. Малєїна називає індивідуалізацію особи важливою ознакою особистих немайнових прав. Вона наголошує на тому, що інститут особистих немайнових прав дозволяє відрізнити один суб'єкт права від іншого, охороняє їх самобутність та своєрідність.⁴⁵² При цьому необхідно зважати на те, що особисті немайнові відносини проявляють індивідуальність особи, яка отримує морально-політичну та суспільну оцінку. При індивідуалізації особисті немайнові права мають переваги над майновими.

Наступна ознака особистих немайнових прав стосується правової характеристики їх правовласників – у більшості випадків до таких належать фізичні особи. Існують немайнові права також і у інших суб'єктів, проте їх перелік дуже обмежений. Так, до немайнових прав юридичних осіб варто віднести наступні права: на недоторканність ділової репутації, на найменування некомерційної організації тощо. Що стосується публічних суб'єктів, то їх володіння немайновими правами ще більш обмежено.

Беззаперечним є той факт, що особисті немайнові права мають абсолютний характер. Це означає, що визначена лише одна сторона особистих немайнових відносин, яка є носієм даних прав, а всі інші визнаються зобов'язаними не заважати здійсненню нею особистих немайнових прав.

Тобто, під абсолютністю ми можемо розуміти, що особисті немайнові права захищаються проти всякого і кожного, від неправомірних посягань на них; вони не можуть бути зупинені ніякими юридичними діями; суб'єкти можуть користуватися цими правами без спеціального дозволу, а межі користування встановлюються лише законом. Абсолютні права одного суб'єкта породжують абсолютні обов'язки у інших суб'єктів. Суть даних обов'язків: усі повинні утримуватись (виявляти свою пасивність) від порушення абсолютного права певного суб'єкта, інакше порушник покладає на себе додатковий юридичний обов'язок по відшкодуванню заподіяної шкоди, а потерпілий, реалізуючи своє

⁴⁵² Малєїна М. Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан :пособие для слушателей народных ун-тов. Знание, 1991.128 с.

право на захист порушених особистих нематеріальних благ від конкретного правопорушника, вступає з ним у відносні правовідносини.

Погоджуємося з авторами, які вважають, що за правовою природою будь-яке особисте немайнове право – це суб’єктивне право, яке характеризується тим, що воно є абсолютним правом, виникає та існує в правовідношенні до моменту його порушення, після чого вступає в силу суб’єктивне право на захист даного права, яке існує у відносному правовідношенні.

Відмінною від загальноприйнятого підходу щодо ознак особистих немайнових прав є позиція С. Сліпченка. Взявши за основу характеристику об’єкту особистих немайнових прав, вчений стверджував, що: нематеріальні об’єкти мають потенційну здатність брати участь в обороті, вони здатні існувати автономно від свого носія, можуть бути оцінені в грошах і мають таку властивість, як товарність, а права на них можуть мати економічний зміст, тобто можуть розглядатися як майнові. В якості доказу своєї правоти С. Сліпченко навів приклад особистого немайнового права на ім’я. Проте, на наш погляд, такий підхід не може бути визнаний універсальним, оскільки за своєю сутністю життя та ім’я як об’єкти правової охорони є абсолютно неспіврозмірними, а тому позиція вченого в контексті нашого наукового дослідження видається хибною.

Зважаючи на вищевикладене, можна виділити наступні узагальнені ознаки особистих немайнових прав: виникають в силу народження особи (створення юридичної особи); права на них не підлягають відновленню у разі їх порушення; невідчужувані у жодний спосіб; не мають майнового змісту, що виявляється у неможливості дати їх точну оцінку; мають особистий характер, тобто права на них не можуть здійснюватися іншими особами; є духовними, соціальними цінностями, що тісно пов’язані з особистістю, автономністю, індивідуальністю, станом життя і здоров’я особи; індивідуалізують особу; створюють умови для автономного благополучного існування особи, нормального психічного і фізичного розвитку, забезпечення її фізичної та психічної свободи, недоторканості особистого життя.

Переходячи до ознак прав людини на життя необхідно відмітити, що зазначене право є природним правом.⁴⁵³ У свою чергу основні ознаки, властиві природним правам людини, були сформульовані ще в античності і середньовіччі. У процесі подальшого розвитку держави, суспільства й науки ідеї про існування природних прав людини трансформувалися в наукову теорію про природні права людини.

Природними прийнято називати ті права людини, які за своєю суттю є властивістю людини як живої істоти. Основною ж властивістю людини є життя.

Право на життя є абсолютною цінністю світової цивілізації, оскільки інші права втрачають всілякий сенс і значення в разі загибелі людини. За своєю суттю, усі права людини так чи інакше об'єднуються навколо цього центрального права.

Природні права вічні, незмінні, скрізь мають однакову силу і не залежать від факту їх визнання чи юридичного закріплення в міжнародних або національних документах.

Е. Кузнецов зазначає, що сучасна природно-правова думка вже не розглядає ідею природного права як моральний критерій для оцінки позитивного правового порядку. Спостерігається тенденція зближення природного й позитивного права. В окремих випадках йдеться про позитивацію природного права, яке інтерпретується як система не тільки моральних, а й обов'язкових юридичних принципів.

Свої природні права людина реалізує безпосередньо, тобто без наявності будь-якого правозастосовного акта. Правом на життя володіють усі без винятку люди. При цьому необхідно враховувати, що вказане право у людини існувало завжди, а не з'явилося після його закріплення нормами Загальної декларації прав людини або ж іншими міжнародними правовими документами. Інша справа, що за певних обставин це право може бути обмежено (зменшено в обсязі) (наприклад, застосування смертної кари).

Реалізація природних прав здійснюється об'єктивно, незалежно від волі людей. Такий висновок ґрунтується на наступних положеннях. З одного боку,

⁴⁵³ Прокопович Ф. Твори : в 3 т. Наукова думка, 1979–1979. Т. 3. 1979. 50с.

людина не вибирає батьків, часу і місця народження, статі; усе це вона, подорослівши, сприйматиме як об'єктивну даність, яка існує поза її бажань та інтересів.⁴⁵⁴ З іншої сторони – у людини також немає права на відмову від реалізації права на життя (йдеться тільки про самогубство). На думку А. Малиновського, юридично неможливо собі уявити, що людина, маючи право на життя, не має права померти, що вона може вільно й на законних підставах розпоряджатися своєю власністю, але не вправі цього робити з життям. Невизнання за людиною права на смерть перетворює її право на життя в обов'язок жити. Щодо самогубства вказане твердження, як вбачається, не слід вважати правильним. Вважаємо за необхідне погодитися з точкою зору А. Соловйова щодо того, що власноручне позбавлення себе життя належить до відносин, які не регулюються правом.⁴⁵⁵ Крім самогубства існують такі поняття (як, наприклад, любов), які на практиці неможливо вмістити в юридичну норму, але це взагалі й непотрібно. Аналогічний підхід може бути застосований і до самогубства: у людини немає на це права, закріпленого в нормі, однак при цьому існує можливість учинити вказану дію. Покарання за таке діяння має свою специфіку, яке також не врегульовано нормами права. Зокрема, за канонами більшості релігій самогубство вважається гріхом, і душа самовбивці ніколи не потрапить до раю. Звідси можна зробити висновок, що у людини є можливість відмовитися від життя як такого, але не від права на нього – і що закріплення в законі права на життя у жодному випадку не переслідувало мети законодавчого закріплення і права на смерть.

Одними з ознак природних прав людини є те, що вони є загальними й універсальними. Усі люди володіють цими правами без якої-небудь дискримінації. Право на життя – це загальне право всіх людей незалежно від національної й регіональної специфіки і різних історичних, культурних і релігійних особливостей, суспільного ладу, політичного режиму, форми державного устрою і форми правління, міжнародного статусу країни, до якої

⁴⁵⁴ Рассказов Л. П. Естественные права человека : учеб. Пособие. С.-Пб. : Лексикон, 2001. 14 с.

⁴⁵⁵ Соловйов А. Деякі аспекти «права людини на смерть» . Підприємництво, господарство і право. 2003. Вид. 4. 72 с.

людина належить. Загальність виражається також у просторовому й територіальному аспекті. Зокрема, де б не перебувала людина, куди б вона не переміщувалась, вона володіє природними правами (в тому числі поряд з іншими – правом на життя). Можна зробити висновок, що природні права людини не є внутрішньою справою держав. Тобто, їх захист – це справа всього міжнародного товариства, це так звані права без кордонів. Держава лише визнає певну сферу відносин, яка не може бути об'єктом посягання з боку самої держави. Єдине, що в змозі зробити держава – це гарантувати надійний захист цього права, що може бути досягнуто через віднесення злочинів проти особи до особливо тяжких кримінально-караних діянь, а також встановлення покарання за їх вчинення.

З урахуванням того, що природні права людини є властивостями, притаманними самій людській істоті, наступна їх ознака стає цілком очевидною. Це виникнення природних прав з моменту народження людини, тобто їх природженість. Йдеться про наявність права на життя в людини, по-перше, з моменту її народження (із цього правила однак є деякі поодинокі винятки) і, по-друге, для володіння ним не потрібні які-небудь додаткові умови (приміром, досягнення повноліття), а достатньо лише факту народження.

Разом з тим природженість права на життя виявляється також в його невід'ємності й невідчужуваності від людини. Таким це право є тому, що містить у собі якості, які іманентні людині як життєдіяльній істоті, і які не можна відділити від неї без явної загрози втратити в ній члена суспільного союзу. Невід'ємність полягає у неможливості передачі цього права як іншій людині, так і державі. Держава не може забрати в людини право на життя – вона в гіршому випадку може лишити її життя.

Звертаємо увагу на те, що Загальна декларація прав людини проголошує, що всі люди народжуються вільними й рівними у своїх правах (подібна норма закріплена майже у всіх без винятку Конституціях країн світу). Разом з тим, це не повинно означити, що природні права людини стали володіти такою ознакою, як природженість, тільки після нормативного закріплення цього права. Навпаки, виникнення самих природних прав пов'язувалося безпосередньо з фактом

народження людини, що вже пізніше було зафіксовано у нормативно-правових актах.

Названі ознаки права людини на життя є загальновизнаними. Зважаючи на це у міжнародних документах про права людини і в національному законодавстві більшості країн світу право на життя і безпосередньо пов'язані з ним права – на фізичну недоторканність, заборону катувань, насильства і рабства, поваги людської гідності, гарантії справедливого правосуддя тощо – наділяються особливим статусом і не підлягають призупиненню або обмеженням в умовах надзвичайного стану або збройного конфлікту (пункт 2 статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права).⁴⁵⁶

Враховуючи основні існуючі на сьогодні наукові підходи щодо питання ознак основних прав і свобод в цілому, та громадянських прав зокрема, а також характеристику права на життя як природного права, О. Домбровська запропонувала поділ ознак останнього на загальні, що характерні для всіх основних прав і свобод людини і громадянина, та особливі – притаманні лише праву на життя. Так, до загальних ознак права на життя віднесено: значущість права на життя, його постійний характер, фундаментальність, універсальність, висока ступінь захищеності, позбавлення економічного змісту. Особливими ознаками права на життя є: наявність специфічного об'єкту, невід'ємність, пріоритетність, комплексний характер, особливий механізм реалізації, первинність, недопущення правонаступництва, неоновлюваність, сталість, всезагальність, індивідуальний характер.⁴⁵⁷

Поділяючи в цілому позицію О. Домбровської, пропонуємо виділити такі ознаки права людини на життя.

Загальні ознаки:

по-перше, право на життя є фундаментальним правом. Тобто воно закріплено в Конституції України, як Основному Законі держави, яка єдина має право визначати його зміст, обсяг та межі реалізації. Окрім того, право на життя

⁴⁵⁶ Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 г. Организация Объединённых Наций. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.

⁴⁵⁷ Дильтей В. Категории жизни . Вопросы философии. 1995. Вид. 10. 39-40 с.

складає ядро правового статусу особистості. Зокрема Європейський Парламент схвалив Хартію фундаментальних прав Європейського Союзу (наприклад, Хартія визначає такі фундаментальні права людини як: право на життя (включаючи заборону смертної кари), право цілісності особи (включаючи заборону на селекцію людей та клонування);

по-друге, право на життя має постійний характер, тобто воно є невід'ємним правом кожного учасника конкретних правовідносин, а не виникає щоразу. Слід зазначити, що цю ознаку можна також розглядати і як особливу через те, що у абз. 1 статті 27 Конституції України закріплено невід'ємне право кожної людини на життя;

по-третє, значущість права на життя. Воно виражає насамперед і безпосередньо відносини та зв'язки людини і держави.⁴⁵⁸ Конституція закріплює лише ті права та свободи, які життєво важливі і найбільш соціально значущі як для окремої людини, так і в цілому для суспільства і держави;

по-четверте, це право, як і решта громадянських прав і свобод, має особливий механізм охорони. Його функціонування забезпечується всією системою національного законодавства, діяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних та громадських організацій, роботою засобів масової інформації та інших юридичних і фізичних осіб. Право на життя гарантується не лише Конституцією України, а й міжнародними актами, які є частиною національного законодавства України, після відповідної законодавчої процедури;

по-п'яте, універсальність права на життя, тобто воно діє в усіх сферах суспільного життя, на всій території держави, у будь-яку годину дня і ночі. Його зміст та обсяг є однаковим для всіх фізичних осіб, що підпадають під юрисдикцію Конституції України. Тобто, зазначена ознака проявляється щодо дії в просторі, часі та відносно кола осіб.

Зважаючи на те, що право людини на життя є особистим немайновим правом можна виділити ще одну загальну ознаку, яка притаманна всім без

⁴⁵⁸ Конституційне право України : підручник для студ. юрид. спец. вищ. заклад. освіти Городецький О. В. за ред. В. Ф. Погорілка : Наукова думка, 1999. 49 с.

винятку особистим немайновим правам: позбавлення економічного змісту. Тобто, праву людини на життя властива така ознака як нетоварність.⁴⁵⁹ Воно не може бути оцінено в грошовому чи будь-якому іншому еквіваленті, його здійснення не супроводжується майновими еквівалентними обов'язками інших осіб.

Особливі ознаки:

– пріоритетність права на життя підкреслюється його розташуванням у тексті другого розділу Основного Закону нашої держави – одразу після принципів правового статусу, перед усіма іншими правами. Зокрема це не є випадковістю. Відповідна послідовність властива Загальній декларації прав людини 1948 року, Міжнародному пакту про громадянські та політичні права 1966 року. Окрім того, право на життя є підґрунтям не лише конституційних прав й свобод людини, а й практично всього правового статусу особи в Україні та в світі. Це зумовлено особливою значущістю цього права для людини і держави. Для людини воно є передумовою реалізації будь-яких інших конституційних прав і свобод. Для держави право на життя є суттєвим, бо втілює на практиці її демократичний, правовий і соціальний характер;

– право на життя можна розглядати як первинне, а всі інші права і свободи як похідні, бо без цього права не можлива реалізація будь-яких інших прав. Воно є першоосновою всіх інших прав і свобод, абсолютною цінністю світової цивілізації, бо всі інші права втрачають сенс і значення у випадку загибелі людини;

– природженість права на життя означає його приналежність людині від початку життя до смерті. До цього права не можна застосувати таку умову, як дієздатність, тобто особі не потрібно чекати досягнення певного віку, щоб скористатися цим правом. Крім того, дане право не залежить від визнання або невизнання його державою. Воно існує як об'єктивна реальність, зумовлена людською сутністю і природою людини;

⁴⁵⁹ Красавчикова Л. О. Понятие и система личных, не связанных с имущественными прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Екатеринбург, 1994. 12 с.

– право на життя є сталим суб'єктивним конституційним правом людини. Під цим розуміється його одвічний, постійний та незмінний характер. Наприклад, якщо взяти економічні права, то під впливом часу їх обсяг буде змінюватися, тоді як право на життя неможливо законодавчо скасувати, як не можна переробити чи перебороти природу людини, воно буде існувати, доки буде існувати людство на землі;

– не допускається правонаступництво, тобто це право не може переходити у спадщину (як наприклад, право власності. Тобто, в більшості випадків права, які мають майновий характер). Людина володіє ним до смерті. Відповідне право не можна передати чи відмовитись від нього на користь іншої особи;

– невідновлюваність права на життя. Це означає, що у випадку порушення зазначеного права воно не може бути відновлено, оскільки життя – це біологічний стан, який має свої межі;

– загальність права на життя. Під нею слід розуміти його належність всім людям без будь-яких винятків та обмежень. Користування цим правом не ставиться в залежність від набуття чи втрату українського громадянства, бо право на життя мають всі фізичні особи: громадяни України, іноземці, особи без громадянства тощо. Для визначення суб'єкта права на життя у Конституції України застосовують формулювання «кожна людина», «ніхто», тобто повністю відсутнє слово «громадянин», що докорінно відрізняє його від решти прав і свобод;

– індивідуальний характер. На відміну від інших конституційних прав і свобод права на життя реалізується індивідуально, тобто самотійно кожною конкретною особою. Воно не є колективним правом, яким можна користуватися лише спільно з іншими громадянами, як наприклад, активне виборче право, право на збори і демонстрації, право на об'єднання тощо;

– наявність специфічного об'єкту – життя – постійної та безперервно функціонуючої взаємодії біологічних явищ у процесі розвитку організму;

– невід'ємність. Дана ознака прямо зазначена у статті 27 Конституції України. Тим самим, Основний Закон підкреслив природний характер права на

життя, його невідчуженість та недоторканність. Крім того, дане право не залежить від визнання або невизнання його державою. Воно існує як об'єктивна реальність, зумовлена людською сутністю і природою людини, і тому не може бути обмежено або скасовано будь-якими органами влади;

– комплексний характер права на життя проявляється в тому, що, будучи вираженим у загальній формі та поширюючи свій вплив на всю життєдіяльність людини, воно охоплює цілий ряд конкретних та особливих за своїм змістом суб'єктивних прав, реалізація кожного з яких є водночас і реалізацією права на життя;

– особливий механізм реалізації. Право на життя є передумовою будь-яких правовідносин у конкретній сфері діяльності. Тобто, для того, щоб людина мала право на життя, не потрібна реалізація правоздатності. Крім того, дане право може бути реалізоване незалежно від закріплення його в галузевому законодавстві.

На підставі аналізу поняття, структури, змісту та ознак права людини на життя, а також визначення його місця в системі прав людини та співвідношення з іншими суб'єктивними правами сформулюємо такі висновки:

1. До цього часу в науковій літературі відсутній єдиний підхід щодо визначення поняття «право людини на життя».

Дефініція досліджуваного права не міститься й у вітчизняних нормативно-правових актах.

Саме тому, з метою уникнення неоднозначності в трактуванні та усунення проблем реалізації права людини на життя, необхідно нормативно закріпити його визначення та окреслити його складові елементи.

З цією метою пропонуємо розуміти право людини на життя як сумарне суб'єктивне право, що припускає передбачену для індивіда нормами об'єктивного права міру можливої поведінки по користуванню життям як соціальним благом в цілях підтримки свого біологічного існування і саморозвитку особистості, здійснювану індивідом за допомогою його власних фактичних і юридичних дій, включаючи вимоги до інших суб'єктів права, крім

держави, а також забезпеченим з боку держави і суспільства абсолютним обов'язком щодо збереження, охорони і забезпечення гідного життя.

При цьому структуру права людини на життя як комплексної юридичної категорії становлять такі найважливіші елементи як: право на фізичне існування (особиста недоторканність і охорона здоров'я людини); право на індивідуальність та ідентичність особистості (національно-культурну, світоглядну, релігійну, статеву).

2. Право людини на життя у широкому правовому значенні охоплює своїм змістом всі передбачені у законодавчій системі гарантії забезпечення та захисту життя (системи гарантій забезпечення та захисту життя у кримінальному, цивільному, сімейному, екологічно-правовому сенсі). У вузькому значенні право на життя охоплює можливість здійснення лише біологічних властивостей та якостей життя, пов'язаних з існуванням людини як автономної біологічної істоти.

3. До основних ознак права людини на життя відносяться: значущість цього права; фундаментальність; наявність специфічного неподільного з самим суб'єктом об'єкту; невід'ємність; пріоритетність; неможливість правонаступництва; індивідуальний і недискримінаційний характер.

При цьому, ознаки права людини на життя можна систематизувати шляхом поділу на загальні та особливі, де загальними ознаками є такі, що характерні для всіх основних прав та свобод людини і громадянина, а особливі – притаманні лише праву людини на життя.

4. Право людини на життя набуває свою цінність тільки в державі. Тобто, тільки закріплення права людини на життя в чинному законодавстві призводить до його реального здійснення (додає йому більшої значущості й вагомості, а також забезпечує необхідний правовий захист з боку держави, окремих держав та в цілому всієї міжнародної спільноти).

5. Право людини на життя в системі прав та свобод людини і громадянина займає особливе місце. Воно є першоосновою, адже без його реалізації неможливе здійснення всіх інших прав. Окрім цього, право на життя як

фундамент правового статусу людини має розглядатися як соціальна цінність, що об'єднує весь комплекс прав людини.